

ВХОДЖЕННЯ ПІВДЕННОГО КАВКАЗУ ДО СКЛАДУ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ (КІНЕЦЬ ХVІІІ СТ. – 1804 р.)

У статті розглянуто комплекс зовнішньополітичних і внутрішньополітичних причин, які стимулювали активізацію колоніальних завоювань Російської імперії на поч. ХІХ ст. на Південному Кавказі. Авторкою простежено ретроспективу подій на Кавказі й показано, що він потрапив у поле зору Петербурга ще за часів Петра І. Дещо згодом на входження цієї території до складу імперії спрямовувалася політика Катерини ІІ. Однак із приходом до влади Олександра І Росія вступила в боротьбу з Туреччиною, Іраном та Великою Британією уже за контроль над Південним Кавказом. З'ясовано також, що колонізація більшої частини Закавказзя росіянами й стала причиною російсько-іранської війни (1804–1813).

Ключові слова: Азербайджан, Велика Британія, Грузія, Іран, К.Ф. Кноррінг, Олександр І, Південний Кавказ, Туреччина, П.Д. Ціціанов.

В історії Російської імперії ХІХ століття позначене тривалими війнами, що велися супроти споконвічних ворогів – Туреччини, Швеції, Ірану, Франції за володіння й контроль над військово-стратегічними територіями, до яких насамперед належав Кавказький регіон. Якщо Північний Кавказ увійшов в орбіту зовнішньополітичних і територіальних зацікавлень російської військово-політичної еліти ще в часи Петра І, то Південний Кавказ – на початку ХІХ ст. Саме в цей період розпочалася нова епоха в історії Закавказзя, що тісно перепліталася з історією Росії.

Питання входження Закавказзя до складу Російської імперії розглядалося в працях таких дослідників, як П. Дарабади¹, А. М. Плеханов², А.А. Плеханов³, А.Ш. Мільман⁴, А. Сургуладзе⁵ та ін. Українській історіографії бракує наукових напрацювань із цієї проблеми, тому запропонована стаття покликана заповнити цю інформаційну лаку.

**БУРЬЯН М.А.,
асистент кафедри
всесвітньої історії та
міжнародних відносин
Луганського
національного
університету
імені Тараса Шевченка**

Перші роки XIX ст. ознаменувалися черговим сплеском військово-політичної активності Петербурга в усьому Кавказько-Каспійському регіоні. Обумовлено це було як внутрішніми, так і зовнішніми факторами. Серед внутрішніх однозначно потрібно згадати приход до влади імператора Олександра I (1801 – 1825). В окресленому регіоні він почав проводити політику, спрямовану на завершення розпочатої ще Петром I і продовженої Катериною II боротьби за встановлення тут повної гегемонії Російської імперії⁶.

У великій мірі цьому сприяла складна політична ситуація, котра спостерігалася на Південному Кавказі. Наприкінці XVIII – на початку XIX ст. Закавказзя в черговий раз опинилося перед загрозою завоювання зі сторони Ірану й Туреччини, які на той момент хоча й переживали господарсько-політичний і культурний занепад, проте в міжнародному плані посилили свої експансіоністські устремління стосовно Каспію. На нього вони поширювали своє „історичне право”: ще з XV ст. турки панували над Імеретинським царством, Мінгрелією, Гурією, Абхазією, Західною Вірменією й Південною Грузією, а також над Кабардою, Закубанню і Північним Дагестаном.

Натомість на території Азербайджану й Східного Дагестану визнавалася влада іранських шахів. Східна Вірменія й Картлі-Кахетинське царство кілька століть ставали предметом територіальних протиріч і військових сутичок між Стамбулом і Тегераном. При чому турки підтримували на поневоленних територіях ханафітський релігійно-правовий толк сунітського ісламу, а перси – насаджували шійзм імамітського типу. Вони зумисне переселяли на територію Східної Грузії й Вірменії напівкочові шійтські племена Азербайджану, а грузини й вірмени – у внутрішні райони Ірану. При цьому релігійної дискримінації особливо зазнавали грузини й вірмени, християни за віросповіданням, яких турки й іранці мали на меті „омусульманити”, чому ті чинили запеклий супротив.

За таких складних військово-політичних і культурно-релігійних умов далекоглядні азербайджанські правителі, як і державні діячі всього Закавказзя, звертали свої погляди на Росію, потребуючи її захисту й підтримки від турецько-іранських посягань.

У Петербурзі розуміли, що не останню роль в активізації Тегерану відігравала Велика Британія, котра, як і Росія, намагалася встановити військово-стратегічний контроль не тільки над Закавказзем, але й над усім басейном Каспійського моря. Тим більше, що вона на той момент уже мала доступ до його південного узбережжя через Індію й Перську затоку.

Лондону й цього було замало. У січні 1801 р. посланець Ост-Індської кампанії капітан Д. Макколм

уклав у Тегерані з шахом торгівельний договір, за умовами котрого в обмін на англійську зброю й гроші перси надавали британцям, по-перше, право будувати на березі Каспію військові й торговельні кораблі, а по-друге, зобов'язувалися не пропускати французькі й російські війська через свою територію в Індію⁷.

У російській столиці знали, що перська зброя й англійські військові кораблі в Каспійському морі будуть спрямовані прямо чи опосередковано проти Росії, тому від того, чи зуміє остання оволодіти й закріпитися в Закавказзі залежало дуже багато. Насамперед вона отримувала плацдарм для розширення експансії в південному напрямку, що автоматично перекривало Великобританії шлях через Каспій на Південний Кавказ й у Центральну Азію.

Крім великої гри великих держав за такий ласий геополітичний шмат, як Каспійський регіон, на самому Південному Кавказі невпинно тривали міжусобні війни між місцевими правителями. Ще в 1797–1799 рр. до Петербурга були направлені посланці карабаського й кубинського ханів, які висловили прохання, аби Росія прийняла під свою опіку їхні ханства. Протягом 1799 – 1801 рр. Кубинське, Талишське й Бакинське ханства опинилися під покровительством Петербурга. У 1799 р. російське підданство прийняв кайтагський уцмій Рустем. У 1800 р. грузинський цар Георгій XII також виявив бажання приєднати Грузію до Російської імперії. Коли він помер, а між його спадкоємцями розпочалася боротьба за престол, Олександр I не довго думаючи Маніфестом від 12 вересня 1801 р. ліквідував Картлі-Кахетинське царство й зреалізував плани Георгія XII, приєднавши Грузію до Росії, хоча при цьому й порушувалися основні умови Георгіївського договору від 1783 р. про союз і братерство між країнами.

Уже 24 березня 1801 р. царські чиновники відсторонили Давида Багратіона, спадкоємця й правителя грузинського престолу, від влади й призначили на його місце „управляючим Грузією” командуючого російською армією генерала Лазарєва. Під його керівництвом було створено тимчасовий уряд, що проіснував майже рік. Протягом цього часу імператор Олександр I затвердив положення про управління Грузією, згідно з яким головне завдання російських чиновників і військових на Кавказі – це укріплення позицій імперії в регіоні, приєднання інших політичних одиниць Закавказзя, освоєння природних багатств Картлі-Кахетії, сприяння в розвитку торгівлі, ремісництва, сільського господарства, збирання податків, дотримання правопорядку.

У Сіонському соборі 12 квітня 1802 р. про це було публічно оголошено грузинському дворянству. Для управління грузинськими територіями було за-

проваджено Верховний грузинський уряд на чолі з правителем Грузії. Маніфест про початок діяльності цього органу був опублікований 8 травня 1802 р., і того ж дня в Тбілісі у святковій обстановці його склад було представлено.

Разом із тим варто сказати, що влада головнокомандуючого поширювалася на все Закавказзя, а тому Верхній грузинський уряд фактично був органом, що розглядав питання, які стосувалися всієї території, приєднаної до Росії, у тому числі й Азербайджану.

В обов'язки головнокомандуючого на Кавказі входило військове й цивільне управління Грузією й Північним Кавказом. Першим на цю посаду було призначено генерал-лейтенанта К.Ф. Кноррінга. Для безпосереднього цивільного керівництва запровадили посаду правителя. У зв'язку з тим, що офіційною резиденцією головнокомандуючого на початку XIX ст. був Георгієвськ, а генерал-лейтенант Кноррінг лише наїздами бував у Тифлісі, то вся повнота влади зосереджувалася в руках статського радника Б.І. Коваленського.

Нове керівництво намагалося заручитися підтримкою як місцевого населення взагалі, так і грузинських феодалів-дворян зокрема. Однак витіснення грузинської мови зі сфери управління, розгнудані й жорстокі російські чиновники, відсторонення феодалів знаті від традиційного самоуправління викликали незадоволення великої кількості населення. Разом із тим частина картлі-кахетинського купецтва, селянства й навіть дворянства сподівалася на те, що присутність регулярних частин російської армії, у складі яких були й козацькі військові формування, по-перше, припинить міжособну ворожнечу всередині країни, ліквідувавши роздробленість, а по-друге, захищатиме мирних жителів від набігів ірано-турецько-дагестанських абреків, які розорювали грузинські поселення. Місія захисту якраз і покладалася на козаків.

Улітку 1802 р. загострилися відносини між новою грузинською адміністрацією та сусідніми ханствами й Іраном. Останній, не бажаючи посилення позицій Петербурга в Закавказзі, закликав царевичів – претендентів на грузинський престол, до боротьби з Росією, а Юлону Батонішвілі навіть було обіцяно повернути картлі-кахетинський престол. Ситуація на південних і південно-західних кордонах імперії загострювалася.

Разом із тим імператор розумів, що потрібно стабілізувати ситуацію й у середині Грузії, а для цього управлінню країною варто було надати національного забарвлення. Як наслідок, замість Лазарева, котрий не виправдав сподівань Олександра I, головнокомандуючим призначили його улюбленця генерал-лейтенанта П.Д. Ціціанова, що походив із

роду грузинських князів Ціцішвілі й був родичем цариці Маріам, дружини останнього царя Грузії. Крім того, П.Д. Ціціанов устиг відзначитися в бойових діях під керівництвом Румянцева й Суворова. Його кандидатура мала заспокоїти дворян-помічників і всю країну, а крім того, змусити їх змиритися з втратою політичної самостійності.

П.Д. Ціціанов прибув у Тбілісі 1 лютого 1803 р. Генерал отримав від імператора необмежену владу й зумів за досить короткий час навести порядок й укріпити нове правління в Картлі-Кахетії. Він відсторонив від виконання обов'язків хабарника Б.І. Ковалевського, після чого його віддали під суд Сенату. Замість нього управляючим Грузією було призначено генерала Гучкова.

Після анексії Картлі-Кахетського царства перед Росією постало завдання приєднати території Західної Грузії – Імеретії, Гурії, Мегрелії, Абхазії, Сванетії. П.Д. Ціціанов узяв на себе відповідальність за втілення в життя цих планів.

Першим у списку захоплень стояло Імеретське царство. Для його приєднання склалися сприятливі як зовнішньополітичні, так і внутрішньополітичні умови: Туреччина перебувала в союзі з Росією, тому не чинила ніяких перешкод анексії Імеретії, разом із тим й імеретський цар Соломон I також був не проти входження його земель до складу Російської імперії, однак наполягав на збереженні внутрішнього самоуправління.

Натомість П.Д. Ціціанов навідріз відмовився виконувати умови Соломана I і вимагав від нього повного підпорядкування, погрожуючи війною. Соломон I апелював до договору, підписаного восени 1803ва до Росії за умови збереження внутрішнього самоуправління. Такого ж пункту в угодах з імперією вимагав й імеретський цар, проте після того, як російські регулярні частини, у складі котрих були козаки, увійшли на територію царства, він змирився з роллю виконавця наказів П. Ціціанова й прислужника царизму.

Деякі хани, наприклад, гянджинські, кубинські, чинили збройний супротив російським військам, орієнтуючись на каджарський Іран. Тоді свій удар генерал спрямував проти зятятого антиросійського правителя Гянджинського ханства Гянджі Джевадхана. У 1803 р. він спробував дати відсіч росіянам, однак більша частина населення його не підтримала. Після місячної облоги в ніч із 2 на 3 січня 1804 р. Гянджа капітулювала. Хан загинув, а Гянджинське ханство було приєднано до Росії. Дякуючи цьому, був підготовлений плацдарм для анексії всієї території Північного Азербайджану.

У тому ж році був підписаний покровительський договір із Соломоном II. Навесні 1804 р. Гурійське князівство також стало невід'ємною частиною Росії.

П. Ціціанов направив у Мегрело-Імеретські й Гурійські володіння збройний загін, очолений Литвиновим.

У жовтні 1804 р. Росія домоглася від Туреччини формального визнання поширення свого покровительства на Мегрелію. Хоча ця домовленість і не передбачала тут військової присутності росіян, однак П. Ціціанов висадив свої війська в Кулеві, що поклало початок вигнанню турецьких загарбників із чорноморського узбережжя Грузії.

Поряд із грузинськими територіями першочергову роль в експансії Росії на Південному Кавказі відігравав Азербайджан. Достатньо згадати про те, що в таємному рескрипті Олександра I від 12 вересня 1801 р. до генерала-лейтенанта Кноррінга імператор окреслив перспективи легшого постачання російських військ у регіон не через гори, а водним шляхом за умов захоплення Баку – одного з найкращих портів на Каспії. Більше того, для встановлення повного контролю над Південним Кавказом російським військам потрібно було контролювати комунікаційну лінію Астрахань – Дербент – Баку – Тифліс. В охороні торгівельних і стратегічно важливих шляхів сполучення активно використовувалися мобільні загопи козаків.

Царська Росія втручалася й у суперечки між ханами, виступаючи свого роду арбітром, хоча й зацікавленим. Так, з ініціативи Петербурга у вересні – грудні 1802 р. у Георгіївському за участю головнокомандуючого на Кавказі П.Д. Ціціанова відбувалися переговори між представниками низки азербайджанських ханств і дагестанських феодальних володінь щодо вирішення важливих економічних і політичних питань.

У результаті перемовин 26 грудня 1802 р. було укладено договір, який містив перелік обов'язків усіх учасників. Насамперед вони повинні були залишатися вірнопідданими Росії, підтримувати між собою дружбу, дбати про мир і стабільність у регіоні, не нападати на своїх союзників⁸.

Крім того, договір передбачав консолідацію військових потуг азербайджанських ханів і дагестанських правителів, аби дати відсіч ворогу, що посягне на їхні території. Учасники переговорного процесу пристали на те, що вони сприятимуть розвиткові торгівлі в Закавказзі й мореплавства на Каспії.

Загалом можна сказати, що Георгіївський договір мав надзвичайно важливе значення, адже був свідченням посилення російської орієнтації в Азербайджані. Разом із тим потрібно констатувати, що в питаннях проросійської зовнішньополітичної стратегії в таборі азербайджанських феодалів єдності в поглядах не було. Частина ханів, беків, заможного духовенства, боячись утратити вплив, вагалися в питаннях налагодження тісних взаємин

із Росією, а тому „загравали” з Іраном і Туреччиною, сподіваючись із їхньою допомогою зберегти свої права й привілеї. Однак переважна більшість азербайджанської феодальної верхівки схилилася до співпраці з Петербургом.

Залежно від співвідношення внутрішніх сил у ханствах і наявності безпосередньої загрози ззовні й визначався характер входження цих ханств до складу Росії. У більшості випадків цей перехід здійснювався мирним шляхом. Як наприклад, можна назвати Карабаське, Шекинське, Ширванське ханства, проте серйозним стимулом для покори були й переважаючі в кількісному співвідношенні військові російські сили. Натомість правляча верхівка Гянджинського ханства, частково Бакинського й Кубинського, Джаро-Белокаських джамаатів чинила серйозний супротив російському завоюванню, а тому приєднання цих територій здійснювалося насильницьким шляхом.

Нові землі й нові ділянки державного кордону Російської імперії вимагали збільшення економічної, політичної й військової могутності держави, а для цього потрібно було напружити фізичні й духовні зусилля народів імперії для забезпечення надійної охорони й захисту територій від будь-яких посягань ззовні. Величезний внесок у вирішення цих завдань унесли козацькі війська.

Так, саме для укріплення військових позицій у Кавказькому регіоні, окрім усього іншого, було вирішено реорганізувати й ввести тут в дію козацькі частини, які вже не раз доводили свою відданість і боєздатність. Варто сказати, що кожна реорганізація козацьких військ урядом зумовлювалася необхідністю виконання ними основних завдань з урахуванням конкретних умов регіону.

Для інкорпорації козаків у регулярну армію ще за часів Павла I було видано наказ від 22 вересня 1798 р., за яким чини донських офіцерів прирівнювалися до армійських. Як наслідок, у козацьких військах розпочався процес вирівнювання умов служби з регулярними частинами. Хоча згодом це призвело до внутрішньої диференціації козацтва, однак і підняло престижність козацької служби.

Крім цього, уряд здійснював заходи, пов'язані з поповнення козацьких військ. Бойові втрати, важкі умови проходження служби на Кавказі, смерть від хвороб, через несприятливі кліматичні умови різко зменшили не тільки особовий склад козаків, але й кількість тих переселенців, що заселяли зокрема Північний Кавказ. Для покращення ситуації насамперед створювалися нові козацькі формування й проводилася реорганізація уже існуючих. Вона супроводжувалася й спеціальними урядовими заходами з примноження козацьких частин навіть за рахунок волоцюг із польських, малоросійських і ко-

лишніх запорозьких людей⁹. У мирний час на козаків покладалася служба в прикордонній варті, у кінній поліції, конвоювання колодників і поселенців, охорона дороги від Дону до Грузії й далі.

Приєднанню Азербайджану й усього Закавказзя до Росії намагалися перешкодити провідні країни регіону й світу. Такий натиск зі сторони Росії на Кавказ викликав різку критику та незадоволення в сусіднього Ірану, котрий вважав цю територію сферою свого впливу. Уряд Баба-хана, за активної підтримки Великої Британії, вимагав, аби російські війська залишили землі Південного Кавказу, однак отримав відмову. Як наслідок, у 1804 р. розпочалася перша російсько-іранська війна за Закавказзя, перемогу Петербурга в якій у великій мірі забезпечили саме козацькі військові формування.

Отже, на початку XIX ст. у період Олександра I Російська імперія активізувала свою діяльність на

Південному Кавказі й вступила в протиборство за контроль над стратегічно важливим Кавказько-Каспійським регіоном із регіональними лідерами Туреччиною й Іраном та зі світовими лідерами – Францією й Великою Британією. Комплекс зовнішніх і внутрішніх причин сприяли тому, що до 1804 р. більша частина території Закавказзя увійшла до складу Російської імперії, однак це у свою чергу призвело до російсько-іранської війни (1804 – 1813) за Південний Кавказ. У цих геополітичних і військовим процесах були задіяні також і військові козацькі формування, які входили до складу російської регулярної армії, що підкорювала Закавказзя. У мирний час на них покладалася обов'язки прикордонної варті, кінної поліції, супроводження й захист поселенців, охорона торгівельних шляхів, а у військовий – повноцінна участь в усіх операціях регулярних частин.

ПОСИЛАННЯ

¹ Дарабади П. Кавказ и Каспий в мировой истории и геополитике XXI ст. / Парвин Дарабади. – М.: Издательство „Весь Мир”, 2010. – 216 с.

² Мильман А.Ш. Политический строй Азербайджана в XIX – начале XX веков (административный аппарат и суд, формы и методы колониального управления) / А.Ш. Мильман. – Азербайджанское государственное издательство. – Баку, 1966. – 318 с.

³ Там само.

⁴ Плеханов А.М., Плеханов А.А. Казачество на рубежах Отечества / Андрей Александрович Плеханов, Александр Михайлович Плеханов. – М.: Вече, 2009. – 464 с.

⁵ Сургуладзе А. Прогрессивные последствия присоединения Грузии к России / Акадий Сургуладзе. – Из-во „Мецниереба”, Тбилиси, 1982. – 478 с.

⁶ Дарабади П. Кавказ и Каспий в мировой истории и геополитике XXI ст. / Парвин Дарабади. – М.: Издательство „Весь Мир”, 2010. – С.67.

⁷ Там само.

⁸ Мильман А.Ш. Политический строй Азербайджана в XIX – начале XX веков (административный аппарат и суд, формы и методы колониального управления) / А.Ш. Мильман. – Азербайджанское государственное издательство. – Баку, 1966. – С. 51..

⁹ Плеханов А.М., Плеханов А.А. Казачество на рубежах Отечества / Андрей Александрович Плеханов, Александр Михайлович Плеханов. – М.: Вече, 2009. – С. 279.

Burjan M.A. The Entry of the South Caucasus into the Russian Empire (the late XVIII century – 1804)/ Taras Shevchenko National University of Lugansk.

The article considers complex foreign and domestic policy reasons, which in the early nineteenth century stimulated activation of the colonial conquest of the Russian Empire in the South Caucasus. The author watched retrospective of events in the Caucasus, and showed that it interest of Petersburg was attracted in the time of Peter I. Catherine II, also made effort to include this region into the empire. But after Alexander II coming to power Russia came into the fight with Turkey, Iran and the UK for control of the South Caucasus. It was also found out that colonization of the South Caucasus exactly was the reason of the Russian-Iranian war (1804–1813).

Keywords: Azerbaijan, Alexander I, Great Britain, Georgia, Iran, Carl F. Knorring, Turkey, Pavel D. Tsitsianov, South Caucasus.

Бурьян М.А. Вхождение Южного Кавказа в состав Российской империи (конец XVIII в. – 1804 г.)/ Луганский национальный университет имени Тараса Шевченко.

В статье рассмотрено комплекс внешнеполитических и внутривнутриполитических причин, которые в начале XIX в. стимулировали активизацию колониальных завоеваний Российской империи на Южном Кавказе. Автор проследил ретроспекцию событий на Кавказе и показал, что оно вызвало интерес Петербурга еще во времена Петра I. Катерина II также приложила максимум усилий для того, чтобы этот регион вошел в состав империи. Но с приходом к власти Александра II Россия вступила в борьбу с Турцией, Ираном и Великобританией уже за контроль над Южным Кавказом. Установлено также, что именно колонизация большей части Южного Кавказа и стала причиной российско-иранской войны (1804–1813).

Ключевые слова: Азербайджан, Александр I, Великобритания, Грузия, Иран, К.Ф. Кнорринг, Турция, П.Д. Цицианов, Южный Кавказ.

*Стаття надійшла до редколегії 25.09.2012
Прийнята до друку 16.10.2012*